

A 90 éves Jancsó Miklós köszöntéséhez ezt a – még a *Múlt és Jövő* megszületése előtt rögzített – portrét választottam. A *Valóság* 1988. októberi számában jelent meg. Az azóta eltelt negyedszázad sodrása és hordalékai okán ma ez sokkal informatívabb, mint amelyet bármely mai beszélgetés nyújthat. Mi ez az információ? Tudás? A történelemmé süllyedt kor reménydelejező hangulata, amely a *so called* „rendszerváltást” várta, erjesztette, és meghatározó embereit hajtotta. Minden bizonnyal ez a megismételhetetlen közhangulat szerkesztette a kérdező érdeklődését és mindazt, amit a válaszoló a nyilvánosságnak az életéből felmutatni kívánt.

Közismert, hogy az éppen hátunk mögött hagyott közelmúlt emlékei a legbizonytalanabbak, leghomályosabbak. Szinte minden mondat lábujjzetért kiált – különösen az azóta eszmélkedett és (remélhetőleg) művelődött nemzedékek számára. Azonban ezeknek a kitétele nemcsak kivetne a hangulatból – amely fontosabb információ, mint bármely tény és emlék –, de megspórolná a munkát, amivel e atmosz-

féra hullámhosszán ezt a tudást a digitális világból a fiatalabb olvasók magunkhoz válthatják. (Mert magunk is a Google-ért, Wikipediáért nyúlnánk az első körben.) Azonban az igazi tudás abból a diszkrepanciából süt fel, amely a rendszerváltás kora eleje és a most lezárulni látszó vége között feszül. Ez adja a sztereo plusz hatást – akár a múltból a jelenbe, akár a jelenből a múltba tekintve.

Jancsó Miklósnak boldog 120. évét kívánunk, a személyiségek egyikének, aki meghatározta a nemzet gondolkodását és látását – amely az interjúfelvétel történelmi idejében tettekre szíven remélt.

Kiadónk hamarosan hasonló korban és hasonló érdeklődéssel készített beszélgetéseket jelentet meg *A másság dicsérete, nem zsidók zsidókról* címen. (Jancsó Miklóson kívül beszélgetőtárs: Gábor Miklós, Kallós Zoltán, Nyíri Tamás, Varga Imre, Göncz Árpád, Fodor Gábor, Alföldi Róbert, Czesław Miłosz.

K. J.

Jancsó Miklós

A másság örök szimbóluma

(avagy miért viselek kapedlit?)

Kőbányai János interjúja

„És ha jövevény tartózkodik nálad országokban, ne tégy vele rosszat. Olyan legyen nálatok a jövevény, aki köztetek tartózkodik, mint az odavaló, és szeresd őt, mint tenmagadat, mert jövevények voltatok Egyiptom országában.”
(Mózes III. könyve, 19. rész, 33–34.)

Két bóher tanulmányozza a Tórát a szent rabbi előszobájában. Nehezen koncentrálnak, mert mindketten rá szeretnének gyújtani, de félnek, hogy mit szól hozzá a Mesterük. végül az egyikük bemegy hozzá, hogy megkérdezze: lehet-e dohányozni a Tan olvasása közben? Lehorgasztott fejfel jön ki tőle; a rabbi azt válaszolta, hogy a szent iratok tanulmányozása közben semmi mással nem lehet foglalkozni. Bemegy hozzá a másik, s kiszáradva égő cigarettával távozik. „Kérdezni tudni kell” – válaszolja meglepett társának. Azt kérdeztem a rabbitól, hogy dohányzás közben lehet-e Tórát olvasni? Persze. A Tóra-olvasás a zsidó legelső kötelessége; minden tevékenység közben lehet és kell is olvasni.

Én nem vagyok zsidó. A családom sem az. A zsidó számunkra mindig valami különös volt. Idegen. Egyetlen szerencsém, hogy nekünk az idegen nem ugyanazt jelentette, amit általában egy magyar családnak, olyanoknak, akik voltunk: középosztálybelieknek, féldzsentrinek.

Kétnyelvű, két származású család voltunk. Anyám román, apám magyar. Mindketten tökéletesen be-

széltek románul és magyarul. Nálunk az idegen nem volt annyira idegen; jobban működött a tolerancia.

A családom nem volt antiszemita. Nem hártott minden bajt a zsidóságra. Azt persze tudtam kora gyerekfejjel is: a zsidóság az valami *más*. Ezt az a fajta zsidóság képviselte, amely a látványában is hithű volt. Tehát az ortodoxok. Távolról az utcán

gyerekkorom városaiban itt-ott találkoztam velük; Fogarasban, Székesfehérváron és Vácott, ahol születtem. Nagyon különös emberek voltak. Talpig feketeben, mindig fedett fővel jártak. De nem tudtam volna egy követ felemelni, hogy egy ortodoxot meghajgáljak, mert kaftánt hord. Mert más. Ahogy ezt sokan csinálták.

Gyerekkoromban jártam először zsinagógában is, akkoriban a Kol Nidrére a keresztények is elmentek. Nem emlékszem, hogy ez melyik városban történt, a szüleim vittek el egy híres kántor éneke miatt. Kamaszkoromban Sólem Áléchem novelláit, regényeit is olvasgattam, a bátyám adta őket a kezembe.

Azt persze nem firtattam, hogy a barátaim közül ki a zsidó és ki nem. Utólag tudom, hogy sok zsidó barátom volt. Zsidó. Itt azt a zsidóságot kell érteni, akit kineveztek zsidónak. Vagyis a *fajtát*. Ez náci szülemény. Ma már tudom, hogy a Tóra szerinti zsidó az nem fajta. Tehát zsidó akkor is, ha nem tartozik bele abba a csoportba, akiket a náci zsidónak tartanak.

Ha nem éppen felnőtte is, de valamennyire érette Horthyék alatt váltam. Az antiszemitizmus, a zsidó törvények beléptek az életünkbe. Állandóan azt hallottuk, hogy a problémák Trianon és a zsidók miatt fojtogatnak. S persze akkor dúlt a legnagyobb rományülölet is Magyarországon.

A mi családunkban ez nehezen ment volna. Ugyanis a családom román ága nagyobb család volt, mint a magyar. Történelmileg volt nagyobb család. S ezen belül is: az egyik fele románnak, a másik magyarnak vallotta magát.

A nagybácsi, aki után a Miklós keresztnévemet kaptam, anyám harminc évvel idősebb bátyja, románnak tartotta magát. Ő vette a szárnyai alá az egész famíliát. Jenő bátyám, aki miatt apám elvette az anyámat – mert a legjobb barátok voltak –, szintén a románok felé húzott. Ő a Nemzeti Parasztpártnak, régebbi nevén az Erdélyi Paraszt Pártnak egyik vezetője volt. Apám és közte a konfliktusok ironikusak voltak. Ugratták egymást, de sohasem gyűlölettel. Tehát a másság az én családom életén is végigvonult.

Azt is szerencsémnek tudhatom, hogy a gimnáziumban olyan magyartanárt kaptam – osztályfőnököm is volt –, aki toleráns nézeteket tanított nekünk. Nagyon szerettem, akárcsak valamennyi diáktársam. Ennek a tanárnak a nagyapját felakasztották 1849-ben az osztrákok, tehát ő nem szerette az osztrákokat, ezért a németeket sem. Tehát a toleranciája mellett nemzeti érzelmű, függetlenségi ember volt. Gúnyolódott a Habsburg-házon. Sokszor elmondta – s ez nagyon megragadt bennem –: „sajnálom, uraim, de a Bródy Sándor, a Kiss József, a Szép Ernő és a többiek nélkül nincs magyar irodalom”.

Mégis számára az, hogy zsidó vagy magyar, külön-külön kategóriának számított. De nem méricskélte, hogy az egyik vagy a másik ér-e többet. S főként azt nem ismerte el, hogy a magyar nyelven alkotó zsidó művész vagy értelmiségi *más* volna, mint magyar.

A kultúra volt számára lényeges, amelynek a nyelve-lelke magyar. Attól magyar az ember, ha gyerekkorában Adyt, József Attilát, Radnótit olvas. Ha abban nőtt fel.

Ha a náciakat veszed alapul, akkor azt mondod: ezek fajták. Ilyen-olyan árja fajták. Akkor persze a mai magyarok jó háromnegyed része is szlovák, román, zsidó, sváb vagy szerb. Tehát „fajtában” nem magyar. De hát az emberiség egész, több évezredek történelme azt mutatja, hogy nem a „fajtság” a problémája.

Az emberiség alapproblémája a kultúra. A múltja, a gyökerei. A zsidóságban az emberiség kulturális múltjával találkoztam, ami nélkül nem vagy legalábbis nem ilyen volna az európai vagy az egész világ kultúrája. Tudom, a hithű zsidó nem ismeri el, hogy a zsidóság csupán kultúra. Azt állítja: annál több. De én ennél szkeptikusabb vagyok.

Amikor a zsidótörvények és -üldözések elkezdődtek, Kolozsváron éltem. Tragikus történet; még az anyaországiénál is cifrább. Mert az erdélyi zsidóság döntő többsége magyarnak vallotta magát. Számukra óriási sokk volt, hogy miután visszakerültek Magyarországhoz, nem tartják őket magyarnak. Egyszer találkoztam egy kollégámmal Kolozsvár főterén (a sarkon, a hol a Mátyás-szobor áll), akivel együtt voltam joghallgató. Sárga csillagot viselt, és a házfalához lapulva osont, mint aki szégyelli magát. Odamentem hozzá, és megöleltem. Elsírta magát a fiú. Rémes élmény. Neki is, nekem is. Rájössz, hogy a barátodat – nem is barátom volt, csak kollégám, egy évfolyamra jártunk – elkülönítik, megbélyegzik, és ő egyszer csak azért lesz hálás, hogy te átlépted a tőle elkülönítő vonalat, vagy „csak” normálisan, *emberien* viselkedsz vele.

A kolozsvári egyetemen nem uralkodott antiszemitizmus hangulat. Egyszer megpróbálták pogromot szervezni. Magyarországról jött nyilas gyerekek kezdeményezték, de nem jött be. Erdélyben ennek nem volt igazán talaja. Az erdélyi intellektuális magyarságnak jelentős része zsidó volt. S a Román Királyság jóval liberálisabb alapon működött, mint Horthyék. Volt benne antiszemitizmus is, de nem arra építették a rendszert. Persze ott is szerepet játszott a nagyon erős jobboldal. A Vaszgárdisták; Mihály arkangyal légiójának hívták őket. Rettenetes szélsőségesek voltak. S amikor a németek Romániába is betették a lábukat, gyilkolták a zsidókat, saját maguk. Amikor Ceaușescuék szemére vetik a magya-

roknak, hogy ők deportálták a zsidókat, elfelejtik hozzátenni, hogy ők nem deportálták ugyan, de négyszázezer zsidót ők maguk öltek meg. S csak akkor hagyták abba, amikor látták, hogy ez nem „üzlet”. Igaz, hogy ők legalább akkor abbahagyták. Mégis kétségtelen tény, hogy a húszas, harmincas években a királyi Románia liberálisabb volt, mint a Horthy-Magyarország. Például numerus clausus nem volt. Nagyon sokan Magyarországról Romániába mentek át tanulni. Akkor nem voltak úgy elszigetelve egymástól az államok, szabadon lehetett menni ide-oda. Erdély legalább annyira magyar nyelvű volt, mint román és német. Ma ez már nincsen. Horthyék nemcsak a zsidókat közösítették ki a visszacsatolás után, hanem a románokat is. Őket is munkaszolgálatra sorozták be, mint a zsidókat, ők is megkapták a szegénybélyeget.

Az egyszerű ember, ha paraszt, ha gazda, nem gyűlöli a másikat. Csak ha felheccelik. Most olvasom éppen Elek Judit forgatókönyvében – mert ő végül is megcsinálja majd, ha minden igaz, a Tisza-eszlár-filmet –, hogy az embereket mennyire el lehet szédíteni. Azt mondod nekik, hogy megöltek egy parasztlánykát, mert a húsvéti pászkához kell a vére; és elhiszik. Ha „nyomják neki a sódert”, és tudatlanok is, akkor előbb-utóbb elhiszik. Mert a történet misztikus. *A másság: misztikus.* A zsidó. Aki annyira más, a nyelve, a szokásai, a vallási rítusai. Ebbe ők nem tudtak belehatolni: nem ismerik, idegen marad előttük. S ebbe a másságba az is belefér, hogy az a *más* ember gyilkol, kolbászt csinál a keresztény gyerek húsból. S aki tudatlan, szerencsétlen; a kulturális kiszolgáltatottsága folytán elhiszi a misztikus mesét. Az alapvető bűn végül is azoké, akik ezeket a szerencsétleneket beleviszik a hamis képzetekbe, a gyilkolásba. Ez történt a Horthyék alatt is. Ahogy Bebel mondja: a „hülyék szocializmusa”. Mert akik elhiszik, hogy a zsidók tehetnek arról, hogy nyomorúságban élnek, azok nem látnak tovább az orruknál. Persze az okok jóval mélyebbek, bonyolultabbak.

Olvastad te is Nyíri Tamás előszavát (Szenes Sándor *Befejezetlen múlt* című könyvéhez). Amikor azt sulykolják kétezer éven keresztül, hogy ezek megölték Jézus Krisztust. Nagyon nehéz ettől függetlenedni. Hát még egy olyan országban, mint Magyarország, amely mindig periferikus ország volt. Egyre periferikusabb. Szellemileg is. Az én nemzedékem tagjai már nem lehettek olyan nagyvonalúak, mint Ady Endre. Hozzá képest már gyökeresen más országban éltünk. Ady Endre még egy nagy, világielentőségű országban élt. A népiek – ahová én is tartoztam – egy szerencsétlen, megcsontított, elnyomott országban küszködtek. Be voltak zárva egy országba, amelyből kitörni, fölemelkedni nemigen lehetett.

Jelenlét III.

A Parasztpárthoz tartoztam. Nem hivatalosan, mert 1945 előtt a párt illegális volt. Amolyan népies ellenálló voltam. Mi *népi*-nek mondtuk. A népies kifejezés lejáratta magát, ezt Révai József újította fel. Tehát a népi mozgalomhoz kötődtem, annak ellenére, hogy nem voltam paraszt. Sőt, a félig-meddig dzsentrí középosztályból jöttem.

A világ, ami körülött, tele volt iszonyatos társadalmi ellentétekkel. Nem mondom magamról, hogy én jaj de tisztességes ember volnék, de rendes ember nem érezhette jól magát, látva, hogyan bánnak a szegényekkel, a paraszttal, a proletárral. Azt nem lehet leírni sem. Nyitottam a másságra, óhatatlanul a *másik* irányba orientálódtam az ember.

A családom sokféle okból nem szigetelhettem el magát a társadalmi problémáktól. Nem volt gazdag. A Horthy-rendszerben már kevés olyan lehetőség nyílt, hogy nagyszámú rétegek teljesen elzárják magukat a társadalom egészétől. Ez már szegény ország, szegény társadalom. A vezető rétegek sem hunyhatták be a szemüket. Volt, aki bevallotta magának, hogy mit látott, volt, aki nem. Azok közé tartoztam, akik tudomásul vették, hogy alapvető társadalmi-gazdasági problémákkal állnak szemben.

Az úgynevezett baloldaliakhoz tartoztam. Kovács Imre akkor baloldalinak számított, Erdei Ferenc is. Valahol középen helyezkedett el Németh László, Móricz Zsigmond. Ideológiai vitákban inkább Németh Lászlóhoz csatlakoztam, nem annyira Darvas

Józsefhez. bár Darvas a barátom volt, akkor még. Móricz Zsigmonddal néhány hetet együtt töltöttem Erdélyben. Kísérgettem mindenhová. Akkor ismertem meg Erdei Ferit, Darvast, Kovács Imrét, Muharay Elemért. Végül is nem politikus, hanem afféle művészféle lettem; a népiek egyik szárnyához, a Muharay-féle kulturális szekcióhoz csatlakoztam.

Mindenkit befolyásolt a kor. A népiek is úgy vetették, hogy a zsidók *mások*, mint a magyarok. Alapjában ez volt az álláspont. Voltak azért olyanok is, akik ezt visszautasították. Például Veres Péter, aki osztályharcos alapon állt. Péter elég zavaros volt, még az *Egyedül vagyok*hoz is tartozott. De alapvetően azt az álláspontot képviselte, hogy egyik vagyunk. Annak ellenére, hogy táncolt ide-oda, mert ő olyan volt, amilyen.

Még a rendkívüli műveltségű, kulturált embernek, mint Németh László, még neki sem sikerült kitörnie a saját korából. Ez már nem a magyar liberalizmus, az Eötvös Józsefek, az Eötvös Károlyok kora volt. Amely lehetővé tette, hogy *itt* otthonra leljenek a szerencsétlen zsidók. Bár azért ennek még a Horthy-korszakban is érződött a hatása. A liberalizmus kora *befogadó kor*. Nagy viták voltak, az igaz, de a tisztaeszlári per kulturáltabb környezetben zajlott le, mint a Dreyfus-per.

Enélkül Németh Lászlót sem lehet megérteni, aki szerintem nem volt antiszemita. Csak azt mondja: X. Y. zsidó. *De* az én barátom. Persze ez az alapprobléma: az elkülönítés. X. Y. tehetséges, nagy ember, *de* zsidó.

Lehet – s így *utólag*, mindenképp – van ebben is valami antiszemitizmus. Attól, hogy kihangsúlyozta, hogy a zsidó: más. Ez még igaz is lehet, de ez a hangsúlyozás megint *mást* jelentett abban a kihegyezett helyzetben: kirekesztést. De még ebben az antiszemitizmusban, ebben a *de*-ben az is benne foglaltatott, hogy „*de* én nem tűröm, hogy bántásák”.

Ami ebből kifejlődött, eltorzult: az tragédia. A nem zsidó magyarok szégyene.

Mert az a réteg kerekedett felül, amelyet a tisztaeszlári perben a csendbiztosok és ügyészek képviseltek. *Azok is magyarok*. És ezek a magyarok nemcsak a zsidót nem tartották semmire, de az oláhot se, a tótot se – és a magyar parasztot se tartották semminek.

Mennyi zsidót elpusztítottak, deportáltak. Azért, mert sokan voltak itt. És miért voltak sokan? Mert jól érezték itt magukat, otthonuknak érezhették ezt az országot. S ez is a magyarok érdeme. Ezért nem lehet a kép soha fekete-fehéren egyértelmű.

Elie Wiesel mindig visszatér arra a jelenetre, hogy amikor őket deportálták Máramarosszigeten, a szomszédok álltak az ablakban, és röhögtek rajtuk. Ezt nem lehet elfelejteni. Lehet, hogy más elfelej-

tené (sőt, el is felejtette), ahogy talán én magam is elfelejteném. Ő akkor fogadalmat tett, hogy soha nem felejt.

Még Illyés Gyula sem tudott igazán kitörni a körülmények szorításából. Nagyon szeretem a könyveit, a tisztességét, de ő sem emelkedett a kora fölé. 1936-ban találkoztam vele először személyesen. 1936. Dátum, ami nem is létezik. A te nemzedéked számára: nincs. Mintha nekem azt mondanád 1931-ben, hogy a történet, amit mesélsz, 1867-ben játszódik. Hogyan lehet egy szerencsétlen, szegény, elnyomott, hatodrangú ország szituációjából – akár csak szellemileg is – kitörni? Ahhoz erő, háttér kell. Ahhoz gazdagnak, kulturálnak és még mi mindennek kell lenni.

A mai Izraelt azért tudom csodálni, mert lehetőséget ad az embernek, hogy benne levetkőzze a burkát, a rátapadó hálókat. Ott olyan dolgokat látam, amit máshol el sem tudok képzelni. Minden társaságban elmondom, mert annyira meghökkenítő: amikor kint forgattunk, akkor zajlott egy hatalmas béketüntetés a libanoni háború ellen. Fél Izrael felvonult. S a táblákat egyenruhás katonák vitték. Szabadon tüntethettek a saját kormányuk, a saját háborújuk ellen.

Beszorítottságban élni: nem egyszerű dolog. Abból csak olyan dolgok fakadnak, mint amelyet tegnap mesélt Schöner Frédi a parlamenti fogadáson: hogy a héten betörték a Hitközség irodáiba, és ott törtek-zúztak. Szomorú ügy. Mert bármikor el tudom képzelni, hogy ma fel lehessen piszkálni az antiszemitizmust Magyarországon.

1944. március 18-án avattak jogi doktorrá. Szombati nap volt. 19-én bejöttek Magyarországra a németek. Erdélybe nem vonultak be. Néhány barátunk Erdélybe menekült. Ilyen volt például az egyik fiatal Bánffy gróf, a Kállay-kormány földművelésügyi minisztere. Huszadikán megjelent, egy kávéházban beszélgettünk, ő mondta nevetve, hogy három napja még miniszter volt, most bevonultatták huszár zászlósnak, hogy elbújtassák. Az erdélyi katonák nem voltak nyilasok – legalábbis erre ma így emlékszem.

A deportálásokról már csak akkor értesültem, amikor befejeződtek. Tudniillik akkoriban cserkész voltam, s amikor a deportálásokat véghezvitték, éppen kint jártam a havasokban. Táborokban laktunk, kirándultunk, hegyet másztunk. Csak augusztus végén jöttünk vissza. És akkor tudtam meg, hogy mi történt.

Tudatosan nem olvastam újságokat. Eltökéltem nem hallgattam rádiót. Annyira *tudtam*, hogy ez nem az a világ, ahol az ember élhet. Lényegében semmi mással nem foglalkoztam, mint azzal, hogy cserkészkedtem; jártuk a hegyeket. Amikor lejöttem a hegyekből, akkorra már elvitték mind egy szálíg a zsidókat Kolozsvárról.

A barátaimmal – az egyikük ma nyugdíjas kolozsvári egyetemi tanár – nagyon letörtünk. Erről semmit nem tudok mondani. Fegyvert nem fogtunk.

1944-ben, őszintén mondom, nem tudtam – senki sem tudta a környezetemből –, hogy itt arról van szó: kiirtják a zsidóságot. Azt tudtuk, hogy deportálják, elviszik... Azóta, egy életen keresztül, szégyenlem magam.

Hogy nem tettem valamit.

Teljesen mindegy, mit tehettem volna. Mert konkrétan fel sem merült bennem.

Amikor 1945-ben megtudtam, hogy mi történt, még jobban elfogott a szégyenérzés. Hogy nem fogtam puskát én sem, meg a barátaim sem. Pedig tudhattuk, milyenek a nácik.

Az apósom mindig megvádol, hogy nálam ez kompenzáció. Az apósom, aki csak Hitler szerint zsidó, mert ő nem vállalja a zsidóságot. Lehet, hogy kompenzállok. Bár hatszázezer zsidó elpusztítását nem lehet kompenzálni. *Azok helyett nem tudok kompenzálni, akik ezeket a halálba küldték.*

De mindig vonzódtam a *más* felé. Feltehetőleg ezért alakult úgy, hogy én *mást* csinállok. Lehet, hogy többek közt azért is, mert én félig román, félig magyar vagyok, s nem tanultam soha azt, hogy a másikat ki kell közönsíteni. S ezért számomra a *zsidóság* a *másság örök szimbóluma*.

Néhány hónapot voltam katona, akkor sem valószínűsítően. A nővérem férje repülőtiszt volt; s hogy nekem ne kelljen a frontra menni, magához vett. Nagy magyar volt (noha szerbnek született, eredetileg Sorgyerinak hívták), nem ment ki Nyugatra. Én sem. Megvártuk az oroszokat, így kerültem hadifogságba. Pár hónapot csak, mert 1945-ben hazajöttem. Karéliában dolgoztam fakitermelésen. Megbetegedtem. Fiatal voltam és egy orvos megszajnált, hazaküldött. Kolozsvárra mentem vissza, de mivel a szüleim átjöttek, én is követtem őket. Majdnem egy évig feküdtem betegen tüdőbajban. 1946-ban kerültem csak Budapestre ügyvédbojtárnak.

A végén kiderül, hogy mélyinterjút csinálsz velem.

Emlékszem, annak idején olvastam a *Válaszban* Bibó István tanulmányát a zsidókérdésről. Más volt az akusztikája, mint ma. Én elég szélsőséges voltam akkor. Olyan köztes írás, mint a Bibóé, nem fogott meg.

Mint annyian mások, a baloldal mellett foglaltam állást. Szélsőségesen balra. Mert, ugye, az oroszok zúzták szét a Horthyék rendszerét, azt, ami szétzúzhatatlannak látszott számunkra. S ez az oroszok érdeme volt. Tehát szélsőségesek, forradalmárok voltunk. Persze, ez nem volt igazi forradalom, mert amikor egy nagyhatalom áll a forradalom mögött, az nem forradalom.

A barátaim között sokan voltak, akik a munkaszolgálatból, a táborokból jöttek vissza. És sok fia-

tallal találkoztam, akik arra készültek, hogy Erecbe menjenek. Vitányi Iván révén ismertem meg őket – azóta sem beszéltem meg Ivánnal, hogy neki honnan származott ez a kapcsolata –, valamelyik szocialista cionista csoporthoz tartoztak, ha jól emlékszem, a Somér Hacáirhoz. Tőlük tanultam a dalt – a „Bábeli fogságban száműzetésünkben”-t –, amit Olaszliszván a gyerekekkel énekeltem.

Mindenki teljes szívvel Izrael-barát volt. A független zsidó nemzet független állama mellé álltunk; éppen folyt a függetlenségi háború. Feltehetően a holokauszt friss borzalma is befolyásolt bennünket. Ahogy mondani szokás: az emberiség rossz lelkiismerete miatt született meg Izrael.

1967-ben, a Hatnapos háború idején Hernádival és Kendével Moszkvában a *Csillagosok*, katonákat készítettük elő. Az Ukrajna Szállóban tudtuk meg, mi újság. Rögtön a végeredményt. És segrézszege ittuk magunkat örömeinkben.

Magyarországon nagyon sokan antiszemiták, nagyon sokan nem szeretik a zsidókat. Az okok, a hamistudatos okok persze változtak.

A Rákosi. A Rákosiék miatt. Amikor ők 1945 után a magyarokat bűnbánatra *kényszerítették*. Azért, mert a nácik oldalán harcoltak. Nem a képviselőik, hanem a magyarok. Rákosiék kihasználták ezt a szerencsétlen gyengeséget az egész magyar nép ellen. Azóta a magyarok *újra* utálják a zsidókat. (S nem azok ilyen-amolyan reprezentánsait.)

A szerencsétlen magyar mit tehetett volna a nácik ellen? Persze voltak olyanok, akik örültek, hogy elviszik a zsidót a p...ba, bár nem tudták, hogy egyenest a halálba viszik. Nagy valószínűséggel: nem tudták. Évszázadok óta ölték a magyart is. S közben arra nevelték évszázadok óta, hogy utálja a zsidókat. Egyrészt, mert megölték Krisztust, másrészt, mert gazdagok. Aztán meg a fene tudja, miért. Mert *más*. Akkor a szerencsétlen magyar paraszt miért szerette volna? A szegény zsidót nem látta, pedig ott élt mellette. Rákosi meg erre a kétségtelen, szégyenletes és nyomorúságos helyzetre épült rá. Elkezdte nyomni, hogy a magyarok: bűnösök. Erre mit lehetett válaszolni? Mi erre a megoldás? Semmi más, mint hogy a zsidóknak nincs igazuk. És – különösen mostanában – visszakompenzálnak a Donkanyari halottakkal, hogy „*nekünk*” is meghalt ennyi és ennyi ezer magyar katonánk. 1:1. És szerencsétlenül minden marad a régiben, s rögzül a *más* el nem fogadó, nem szerető magyar közvélemény. A zsidó problémában is, másban is.

1955-ben a Varsói VIT-ről készítettem „úgynevezett” dokumentumfilmet. Ott találkoztunk az izraeli fiatalok küldöttjeivel. Akkor még szalonképesek voltak egy szocialista állam fővárosában. Velünk jött Gordon Zsuzsa színésznő, neki voltak közöttük

barátai. Szép lányok, fiúk, egészséges emberek. Érezni lehetett rajtuk, hogy egy most született állam polgárai. Ilyen mesterségesen létrejött vagy inkább intellektuálisan megkonstruált állam igen ritka az emberiség történelmében, talán csak Libéria hasonló. Nagyon érdeklődtünk irántuk. Vissza lehetne nézni a filmből, megtalálható benne néhány snitt róluk. A két küldöttség tagjait egy csoportba állítottam, így vettem fel róluk a felvételeket.

1956 nem talált itthon. Kínában forgattam, decemberben érkeztem csak haza. Az első feleségemmel – egy táncoslány volt – úgy döntöttünk, hogy elhagyjuk az országot. Elhatároztuk, hogy Izraelbe megyünk, sőt még azt is, hogy mindketten áttérünk. Ez már 1957-ben történt.

Bármennyire a mélyére akarsz is hatolni, nem tudnám megmondani az okát, miért.

Aztán mégse. Itt volt a két gyerek. Maradtunk.

A második játékfilmemben – az *Oldás és kötés*ben – össze van keverve a valóságos és a filmjelen. S az utóbbiban feltűnik a Kol Nidré.

Mert érdekes. Mert *más*.

Önmagáért más, de ez a más jelenthet valami mélyebbet is. Zsidónak lenni valószínűleg többet jelent, mint pusztán a mást. A fehér ember kultúráját jelenti. Azért mondom, mert én nem vagyok vallásos. Nem tudom elfogadni, hogy a világot az Isten teremtette. De azt el tudom fogadni, hogy a kultúránk nem létezik a Tóra nélkül. Az emberiség nagy kultúrája a Tórán alapszik. A Kol Nidré, a héber zene az én kultúráim is, ellentétben – lehet, hogy ez így, most nem elegáns – a műezszinnel.

„Szociologikusan” vagy „nem szociologikusan” került a filmbe a Kol Nidré képe? – a mi szakmánkban nem annyira kiszámított. Ott volt a helye. A filmben a Latinovits játszott figura nyitott ember. Amolyan első generációs, népi értelmiségi, aki nem kötözködik a zsidókkal. Ez még az a típus, amelyik nyitott. Aki tudja, hogy a világot csak akkor értheti meg, ha mindenkihez tartozik és mindenkinek a barátja. *Aki közösködik*. A zsidókkal is. Mindenkiel.

Az *Így jöttemben* – ha emlékszel – történik egy kis „apróság”. Visszajönnek a deportáltak, és Kozák András, aki magyar hadifogoly, elkezdik piszkálni, támadni a hazatért zsidók. Egy orosz fiú menti meg. Tipikus, majdnem szimbolikus kelet-európai kép.

S a *Fényes szelekben* is szerepel egy zsidó figura, akit Bálint András játszik. A papi gimnázium diákja, aki azonosulni kényszerül a múltjával. Azzal, hogy zsidó. Hogy kiirtották mindenkijét. S hogy most itt van, és választania kell két világ között, s mindegyik olyan *más*, de egyik sem azonos önmagával. Nem marginális, mert az nem azonos a más-sággal. A marginális – egyértelműen kivetett. Persze – s ez a tragikus – mégis gyakran a kettő vagy kettő

közötti állapot majdnem ugyanazt jelenti a valóságban.

1965-ben a *Szegénylegények*hez kerestünk helyszínt. Akkor keveredtünk el Olaszliszkára. Véletlenül. Bár nem hiszek az abszolút véletlenekben. Ezt is irányíthatja valami. (Ismered a viccet? Külföldi zsidók érkeznek Budapestre, sétálnak a Dob utcában, találkoznak a kis Mojséval, aki kalapot, kaftánt, pajeszt visel, és megkérdezik:

– Nem tudod *véletlenül*, merre van a zsinagóga?

– „Véletlenül” – hangzik a szomorúan széttárt kezű válasz.)

A Bodrog-menti tájat a magyar történelem sokszor jegyzi. Ahogy ironikusan szokták emlegetni: több magyar forradalmat finanszírozott már. Az itt lakók és a táj gazdasága. A magyar zsidók is, akik itt éltek, elkötelezettjei voltak a magyar progressziónak. *A másság miatt*. Vagy a kitörés lehetősége miatt. Amiatt, hogy minden ember érzi, hogy ember. Mint a fekete, aki tudja, hogy ő éppolyan ember, mint a fehér. Nyilván a zsidó is úgy érezte, hogy legalább annyira ember, mint a Mátyás-féle vagy a János Zsigmond-féle magyarok. Vagy akár Wer-

Jelenlét III.

Jelenlét III.

bőczy István. A táj, amely annyiszor finanszírozta a magyar függetlenség ügyét, azt sugározta magából, hogy aki itt él, az tudja: minden ember egyenlő. Akár jiddis az anyanyelvük, akár magyar; tudták, hogy nekik a kibontakozást, a magyar progressziót kell képviselniük. Hát ezért csodálatosan varázslatos ez a Tokaj környéki táj. Itt bukkantunk föl 1965-ben.

Az egyik kollégánknak a tokaji plébános volt jó barátja. Nála töltöttünk néhány napot. Aztán vele átrándultunk a bodrogkeresztúri katolikus paphoz, akinek túlélő zsidó barátai, ismerősei élnek a faluban. Ők meséltek a keresztúri és az olaszliszkai csodarabbikról és a tetteikről szóló legendákról.

Mindjárt fel is vettük a két faluban a *Jelenlét* első részét. Kende Jánosnak – akkor még segédoperatőrnek – ez volt a diplomamunkája. Sokáig dobozban állt a film, nem akarták, hogy bemutassuk.

Egyébként a címe egy el nem készült játékfilm címét örökölte.

Egy orvosról szólt volna a történet, akit szintén Latinovits alakított volna. Megtudja, hogy rákos, és levonul az olaszliszkai zsinagóga környékére. Elhatározza, hogy öngyilkos lesz, aztán mégis véletlenül hal meg. A Hernádi-sztorinak az volt a munkacíme: *Jelenlét*.

Tíz évvel később visszamenni, filmes trükk. Ha már megcsináltuk, nézzük meg, most mi van. Na, emögött azt is megtalálod, hogy Kende is, én is jól tud-

tuk, hatásos időkövetés lesz, mert ezt a zsinagógát nem fogják helyreállítani. A templom nem fog megjelenni hívekkel, nem fog újra felépülni mint ama jeruzsálemi a messiási hitben. Húsz év múlva – ez neked is köszönhető, mert megcsináltad azt a néhány tragikus, szép fotót – tudtuk, le kell gyorsan menni, míg az a fal, amit te Magyar Siratófalnak nevezted, áll. Arra nem számítottunk, hogy *így* változik. Arra nem.

A tisztaeszlári történetet legalább kétszer-háromszor filmre akartam vinni. Hogy megmutassam, vannak Eötvös Károly-féle magyarok is, akik nem vállalták, akik küzdöttek az antiszemitizmus ellen. Azért akartam ezt a filmet megcsinálni, amiért Eötvös elfogadta a fölkérést a védelemre.

Mindig visszautasították még a gondolatát is. Nemcsak én meg Gyula, de Makk Karcsi is szeretne volna megcsinálni. Aczél György hátrította el azzal, hogy nem szabad provokálni a magyar antiszemitizmust, így a forgatókönyv-stádiumáig sem jutott el a dolog.

1984-ben ajánlatot kaptam egy francia producer-től, filmesítsem meg Elie Wiesel *L'Aube* (Hajnal) című regényét.

Végre alkalmam nyílt olyasmit tanulmányozni – „hivatalból” is –, ami egyébként állandóan izgatott. Tehát ez az ajánlat is a „véletlen” műve.

Elolvastam Elie-nek vagy húsz könyvét. És ekkor töményen találkoztam a zsidósággal. A haszidiz-

mussal, a rabbinizmussal és sok minden mással. Például azzal, hogy elgondolkozzam, milyen a világ? Miért van a világ? Hogy miért szar ez a világ, úgy, ahogy van? S ugyanakkor miért érdemes mégis élni? És milyen áron érdemes élni?

Amiben én nem foglalom állást. S már itt is vagyunk a *L'Aube* (Hajnal) alapproblémájánál.

Az alaphelyzet úgy indul, hogy a zsidóknak kell egy állam. Hogy ne következessen be soha többé, ami a második világháborúban. Ez nem vitás. A regény alapkonfliktusa az, hogy kell-e, lehet-e ölni ennek érdekében, vagy nem? Egy eszméért. Egy fiú, aki öl, az tudja, hogy azért, hogy öl, fölládozza magát. Nem az elveit. Hanem saját magát az elveiért. Tehát nem mint Krisztus, akit megölnék, hanem ő, az ortodox vallásosságban nevelkedett fiú azért lesz megfeszítve, ha öl. Hogy valami jó és új szülessen. Amikor a regény (és a film) végén elsüti a pisztolyát a túszként fogva tartott angol őrnagyra, egyúttal saját magát is megöli. Azt a zsidó fiatalembert, aki abban a tudatban nevelkedett, hogy embert ölni semmilyen körülmények között nem szabad. S azt a zsidó népet és zsidó történelmet is leterítette ez a pisztolylövés, amely közel kétezer évig a valóságban is, ha megdobták kővel, akkor a maga szent tanításait szó szerint véve kenyérrel dobott vissza. Ezt a viselkedést a világ soha nem vette tudomásul, soha nem értékelte, sőt ez a magatartás éppen hogy egyre borzasztóbb és borzasztóbb gyilkosságokra ingerelte. Tehát a szelídség és szeretet „fegyvere” csak olaj a tűzre. A Tóra tanításai akkor szenvedtek világméretű vereséget, amikor a Törvény népe is kénytelen megszűnni hinni azokban az életelvekben, amelyekért évezredek keresztül vállalta a folyamatos vértanúhalált. Ettől borzasztóan szomorú a *Hajnal* története, hogy bebizonyosodik egy ilyen szellemileg kielezett helyzetben: nem lehet élni ezen a földön a másik kirekesztése, meggyilkolása nélkül.

Elie Wiesel nem foglal állást. Ő az egészet a múlttal indokolja. Hogy a hőse mögött ott húzódik a holokauszt egész borzalma.

Én viszont nem a holokauszttal indítottam. S főképpen nem indokoltam vele. Jobban absztraháltam a történetet. Maradt benne a zsidó probléma, de a dráma görögebb. Ez nem tetszett Elie-nek. Pedig formailag, meg kell, hogy mondjam: konzervatívabb, mint minden más filmem. Már csak az anyagi vonatkozásai miatt is. Nincsenek benne nagy látványok.

Kétszer jártam Izraelben, öt-hat hetet töltöttem ott. Bejártam az amúgy sem túl nagy országot, a forgatás alatt a stábbal kibucban laktunk. Nagyon szimpatikus ország. Az ellentmondásai miatt szimpatikus. Ilyen szabad légkört soha életemben nem tapasztaltam. Olyan ország, ahol az éppen aktuális háború ellen tüntetnek, számomra mellbevágó.

Ezzel az országgal, minden ellentmondásával, históriájával egyet tudnék érteni, ha zsidó lennék. De nem vagyok az. Ha zsidó lennék, azt mondanám, ez az egyetlen ország, minden nyűgével, háborújával együtt, ahol egy zsidó felemelt fővel élhet. S mit ér az élet, ha az ember nem kihúzott derékkal éli le? Tudom, hogy ezért utál mindenki. Az arab barátaim meg is torpedózták – sikeresen –, hogy a filmet izraeli–francia–magyar koprodukciónban készítsük el. Itthon is sokan utálnak ezért. De vállalom, hangoztatom ezt a tapasztalatomat, véleményemet. Mert hát itthon – nemcsak politikai okból, de abból is – nem népszerű a véleményem.

Persze, elmentem a Siratófalhoz is Jeruzsálemben. Még a taliszt (imakendőt) is a fejemre tettem. Az Omar-mecset ott magasodott fölöttem. S akkor eszembe jutott, hogy én a Siratófallal értek egyet, de lehet, hogy akik az Omar-mecsethez mennek, azoknak is igazuk van. Politikai dolgokon is gondolkoztam ott, a Siratófal előtt, pedig tudom: a politika nem számít. Ez előtt a fal előtt lejátszódott az emberiség története; s itt az alapproblémák: a lét, a nemlét és a hogyan lét nagy kérdései. De a falhoz vezető kapukat katonák őrizték, és a fal előtt is sok katona imádkozott. Jöttek oda fiatalok a világ minden tájáról, áramoltak, harsogtak, táncoltak, mint a *Fényes szelek*ben. Én tényleg e mellett az állam mellett vagyok. Mert ez tehetséges, szabad, dinamikus, demokratikus állam. Mellette állok. De amikor ennek az államnak harcolnia kell, akkor nem tudok mit mondani, tehetetlenül állok a leállíthatatlan vérontás előtt. Pedig amikor a Jom Kippur-i háborúban úgy látszott, hogy: na most elnyelik, a tengerbe szorítják, elfogott a vágy, hogy odamenjek, és velük harcoljak, velük haljak meg.

Ott áll a fal. A múlt. Jeruzsálemben, Olaszliszván. A gyerekek énekelnek. A kislány belemártja a kalácsot a mézbe. A túlélésnek ennél nagyobb szimbóluma nincs a földön. Ha zsidók maffiát csinálnak, politikát, azt utálok, de ha az emberiség túlélését jelentik, annál nincs nagyobb dolog a Földön. Ismered a viccet? Amikor Kohn bizonyítja Grünnek, hogy a zsidók a legnagyobb népek közt vannak. Elmentek a sumérok, a görögök, rómaiak meg a zsidók. Aztán mi lett? Hát elmúltak a görögök, rómaiak, de a zsidók nem. Aztán jöttek a germánok. És most mi van? Vannak amerikaiak, oroszok, zsidók. Na és ezzel mit akar mondani, Kohn? Azt, hogy „bent vagyunk a döntőben”.

Elie nyomán újra és újra olvasom a Tórát. Mondom, nem vagyok hívő, valami mást kerestem benne. Ami *megérint*: a közvetlen jellege. Én a magam népi, bolsevik, kommunista múltjával egyszer csak eziránt érdeklődöm. Talán a kötetlen, szabad jellege fogott meg a leginkább. Mert ugyan a rabbinizmus is feltételezi a „Nagy Alkotó” létét, a Mindenki

Urát; de nem nevezi meg egy vezérben, pártban, *nem teszi láthatóvá*. S ebből fakad a legszabadabb gondolkodásnak a formája. Ez az a forma, út, amelyen az emberiség tovább mehet. Ez az egyetlen emberi magatartás. Az sem véletlen, hogy a keresztény egyházban a reformátorok: azaz a kálvinisták, lutheránusok, unitáriusok a rabbinista formákhoz fordultak vissza.

Elmentem Scheiber Sándorhoz, hogy segítsen. Itt áll előttem ez a feladat, én ezt a filmet meg szeretném csinálni. Mert Elie Wiesellel egyetérték. Nem a történettel, amit elmesél, hanem a magatartásával. Erre Scheiber tanár úr azt mondta: azt, hogy maga behatoljon ebbe a világba, filozófiába, azt nem tudom magának garantálni. Ahhoz már túl késő. Nem tud héberül... és elmosolyodott a maga intellektuális ironiájával. Azért segített: adott könyveket, elmesélt jó néhány anekdotát az életéből.

Miután már nagyon sok mindent tudtam a zsidóságról, elkezdett foglalkoztatni az erdélyi szombatosok története. Már a *Hajnal* elkészítése után.

Ez már fiatal korom óta bennem él. Böződi Gyurka népi író jó ismerősöm, aki Böződújfaluról származott és szombatos. Az ő révén fedeztem fel a szombatosokat, meg Móricz Zsigmond hatására. Ő készítettt ott egy riportot.

Most, hogy tanulmányoztam sok mindent, Dán Róbertet meg másokat, rájöttem, hogy az apámék családja szombatos lehetett, akik nyomásra tértek vissza az unitárius egyházhoz. Ezt abból gondolom, amiket mondtak, és azt se felejtse el: az egyik főntmaradt szombatos imakönyvet Jancsó-kódexnek hívják.

Apámmal elég keveset beszéltem. S most, hogy már régen nem él, visszaemlékszem a ritka beszélgetéseinkre, s azokból dereng, hogy eredetileg szombatosok lehettek. Valószínűleg ez lehetett az oka annak is, hogy Háromszék unitárius részéből elköltözött a családja a román többségű Fogarasba.

Jelenlét III.

Akik az unitáriusoktól léptek ki. Aztán szombatosokból lettek zsidókká. El is vitték őket – a „fajta” szerint székeleyeket – Auschwitzba.

Apám papír szerint katolikus vallású. Áttért. Azért, mert az anyám görögkatolikus volt. A görögkatolikus Erdélyben románként számított. Na most, a régi törvények szerint, ha a görögkatolikus unitáriussal házasodik össze, akkor a gyerekek automatikusan románoknak regisztráltak.

Az apám azért tért át a római katolikus hitre, mert akkor a törvények szerint a gyerekeket is római katolikusnak könyvelik el, *tebát magyarnak*. Apám élete során nem tette be a lábát római katolikus templomba, de azért meghozta az áldozatot, hogy a gyerekei magyarnak születessenek.

Az ember gyerekkorában nemigen figyel oda, hogy mit mond az apja. Szarik az ősök véleményére. Az öregnek az elvei – az alapelvei – szombatosok lehettek. Nem ismert el az „Egy az Isten”-en kívül semmit és senkit. Jézus az ő számára egyszerű ember volt. Nem fogadott el más tekintélyt, mint az Ószövetséget. Azaz a Tórát. Azt is igen racionális alapon. Ő maga is racionális ember volt. Barátai nagy része zsidókból állt.

Ez a szombatos téma is régen él bennem, egy filmnovella erejéig neki is futottunk Hernádival, aztán mégis inkább a *Szörnyek évadját* csináltuk meg. De talán még sor kerülhet rá.

– *Amikor először jöttem fel hozzád, a könyvespolcra felfeszített Izrael-térképen kívül – most a forgatáson bordított héber betűs trikóról ne is beszéljünk – az íróasztalodon, a pipáid, szivarosdobozaid mellett láttam egy kapedlit. Nem lakásdísz. Egy kapedlit, ami azért van elől vagy kéznél, mert bordják. Ez már nem tartozik hozzá a filmcsináláshoz, a témához való azonosuláshoz. Itt valami más történt.*

– Nem velem történt, hanem a világgal. A *mátság*, ami annyira meghatározta az életemet, rögtön az indulástól, azt is jelentette, hogy meg kell változtatni ezt a világot. Azaz a társadalmat. A Horthyék világát. Ezért csatlakoztam a népiekhez. Ide meg oda. Később kommunista lettem. S a világ valóban megváltozott. Legalább annyira, hogy Horthyék már nincsenek itt. A világ megváltozott legalább annyira, hogy Esterházy gróf és Kőbányai János között nincs különbség. (Legfeljebb annyi, hogy Esterházy gróf egészen jó és elismert író, a Kőbányai János is jó író és kevésbé elismert. De ugyanarról a startvonalról lehet indulni.)

Ugyanarról lehetne indulni, ha nem volna valami, amire nem lehet válaszolni. Amire nem tudott válaszolni se Karl Marx, se Vlagyimir Iljics Uljanov, se Joszif Visszárionovics Dzsugasvili – a többit nem emlegetem, mert jóval kisebb kaliberűek. Nem tudnak válaszolni arra, hogy mi végre vagyunk a földön. Erre a nagyon értelmes, mondhatnám zseniális palik sem tudtak válaszolni. Nem biztos, hogy

a Tóra, a judaizmus válaszolni tud rá. Mert ez nem egyszerűen vallás, hit; hanem maga a *keresés folyamata*. Keresnek valamit. Mégpedig úgy, hogy nem zárják ki a másikat. Nem ölik meg a másikat. Azért, amiért a másik mást mond.

Még egyszer: nem vagyok vallásos. Nem hiszek a túlvilágban. Szerencsére a judaizmus sem hisz a túlvilágban. Legfeljebb a feltámadásban; ami nem ugyanaz. A világnak ez a felfogása nem a túlvilággal magyarázza a jelenlegi világot. S nem magyarázza kizárólagossággal a világot. Nem küszöböl ki egyesekeket a világból. Mintha csak egy nép lenne. Az emberiség Ádámtól és Noétól származik.

– *Még mindig kérdés a kérdés. Hogy került az asztalodra a kapedli?*

– Én nem hiszek abban, hogy a Tórát a Világ Teremtője adta. Mégis egy dologban hiszek – annak ellenére, hogy nem vagyok zsidó, illetve, ha akarod, épp ezért vagyok zsidó –, hogy a világ, amelyben élünk, túlmutat önmagán. Hogy ebben a világban van valami rejtély. És ebben a rejtélyben a judaista, rabbinista világnézet áll hozzám a legközelebb. Közelebb, mint bármi más. A bolsevikok is akartak valamit. Elismerem. Még mindig igazodom hozzájuk, nem tagadom le a múltamat. De a fejemen a kapedli mégis azt demonstrálja, hogy ha meghaltam, nem térek ide többet vissza. De az emberiség összes hiedelmében az a legigazabb hiedelem, hogy e nem teremtett világra talán eljön egyszer egy Messiás, és csinál valami jobbat és igazságosabbat.

Az emberiség most sem arra halad – a két világháború ellenére sem –, hogy maga legyen a saját Messiása. Vagy össze tudja egyeztetni a nézetkülönbségeit, vagy felrobbantja magát. Én az emberiségnek „gönnölok”, hogy robbantsa föl magát. Az lenne a jó. Majd a harmadik világháború után meglátja, hogy mi lesz.

Nem is kell kívánnom; így lesz. Ez az emberiség fel fogja robbantani magát, hála a jó istennek. Nem látom feloldhatónak ugyanis a „nézetkülönbségeket”. Egyik azt mondja: az egész az amerikaiak miatt van, a másik: az oroszok miatt, a harmadik: a zsidók, a cigányok... stb. miatt van. Én ebből nem látok kiutat.

Ha van Isten, akkor látja: az állítólagos műve: elrontott világ. Ha pedig így van, jobb, ha felrobbantja magát.

Csak egyet sajnálok: hogy van egy kisfiam, négyéves, és azt hiszi: az élet szép. Mi is mindig azt hittük. Elie Wiesel, ő is azt hitte gyerekkorában, hogy az élet szép. Mióta kiirtották a családját és hatmillió zsidót, azóta tudja, hogy a világ nem szép. Én utálom ezt a világot. Én ennek a világnak csak egyet tudok javasolni, hogy pusztítsa el magát. És el is fogja pusztítani magát. Pedig tudom, hogy ebbe a világba az én kedves, utolsó, szeretett fiam is beletartozik.

Drága Miklós, élj egészségben és boldogságban 120 évet!

Jó volna egyszer megtudni, mi az a négy betű – amelyet nem mondhatunk ki –, s amely valójában nem Isten nevét rejt magában, hanem a lét értelmét. Mert az általa adott törvényeken kívül mindent újra kellene kezdenünk. Mindennap újra kellene kezdeni, mert rossz irányba indult el az emberiség a teremtés után (amiben persze kételkedem). S nem olyan egyszerű ez a világ, ha az embernek mindennap újra kell kezdenie. Ha az ember elmondja az első tíz betűt, tíz szót – a Börösisz (Genesis) első tíz szavát –, utána már minden irónia. Irónia, mert a világ nem olyan jó, mint azt hirdették. Még a judaizmus történetében is megesett, hogy új istent teremtettek. Aki nem játszik velünk, hanem tényleg komolyan vesz bennünket. Hogy az élet nem a halálon múlik. Hanem azon, hogy végtelen. A négybetűs tetragrammatikon maga a végtelen univerzum.

A Messiás – Isten küldötte, ahogyan szokás mondani –, aki ennek értelmet adhatna, le van láncolva. Elie legalább három könyvet írt arról, hogy e láncokat azoknak kell föloldani, akik hisznek benne. A saját életükkel, a saját szeretetükkel. Hogy végre más világ legyen. Ő nem értett egyet a keresztyenyekkel – és így én mint született keresztyény, én sem értek egyet saját magammal –, hogy a Messiás már egyszer eljött, és majd visszajön. A Messiás akkor jön el, ha a világ már a végletekig rossz lesz – erre látom most haladni – vagy ha megjavul. Remélem, hogy így vagy úgy, de eljön.

És az én kicsi fiam mégsem fogja megélni, hogy fölrobban ez a világ, s hogy ne gondolja azt, hogy nem szép és nem érdemes élni benne.

(1987)